

Drivers of Psychological Operations in Military Organizations: A Case Study of the Islamic Republic of Iran Army

Ebrahim Ejabi¹, Mohsen Karimi²

Received: 17-04-2023

Accepted: 23-07-2023

Abstract

The overall aim of this research is to identify the drivers of psychological operations within the Islamic Republic of Iran Army (AJA). To achieve this objective and answer the research question, document analysis and questionnaires were employed as tools. The study is applied in nature, and the research method was trend analysis (trend studies). Given the simultaneous use of qualitative and quantitative methods, a mixed-methods approach was adopted. Data collection was conducted both through fieldwork (questionnaires) and library research (document analysis and literature review). Data analysis was carried out qualitatively through categorization, processing, and judgment, and quantitatively through the design, distribution, and collection of a questionnaire containing closed-ended questions. The data were analyzed using descriptive statistics (e.g., mean, variance, coefficient of variation) and inferential statistics. The closed-ended questions were measured using the Likert scale and interval scale. Finally, a final analysis was conducted to demonstrate the overlap of data obtained from various sources. Following the qualitative analysis, ten indicators were identified. In the quantitative analysis, the research hypotheses were tested using descriptive and inferential statistical formulas, and the following results were obtained: Regarding the drivers, ten indicators identified through qualitative analysis were assessed. Based on inferential analysis using the chi-square test, and considering the critical value and the test statistic, a relationship between the proposed indicators in the driver component and psychological operations in the AJA was established.

Keywords: Driver, Psychological operations, the Islamic Republic of Iran Army (AJA), Future studies, Military organizations.

1. Associate Professor in Futures Studies Department, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran e.ejabi@casu.ac.ir

2. Corresponding Author. MSc Graduate in Defense Management, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran karimimohsen614@gmail.com

فصلنامه آینده‌پژوهی راهبردی

سال دوم، شماره ۷، پاییز ۱۴۰۲

مقاله پنجم از صفحات ۹۹-۱۱۹

پیشران‌های عملیات روانی در سازمان‌های نظامی؛ مورد مطالعه: ارتش جمهوری اسلامی ایران

ابراهیم ایجابی^۱، محسن کریمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸

چکیده

هدف کلی از انجام این تحقیق شناخت پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. برای رسیدن به هدف بالا و پاسخ به سؤال تحقیق از ابزارهای مطالعه اسناد و مدارک و پرسشنامه استفاده گردید. نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق از نوع تحلیل روند(روندپژوهی) بود و با توجه به بهره بردن از روش‌های کیفی و کمی به صورت توأماً رویکرد تحقیق آمیخته انتخاب شد و روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی (پرسش‌نامه) و کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و مدارک و بررسی پیشینه‌ها) بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کیفی شامل مراحل دسته‌بندی، پردازش و قضاوت تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کمی از طریق طراحی و ارسال و جمع‌آوری یک پرسش‌نامه با تعدادی سؤال بسته و استفاده از آمار توصیفی (محاسبه میانگین، واریانس، ضریب تغییرات و ...) و آمار استنباطی انجام شده است. سؤالات بسته با استفاده از طیف لیکرت و مقیاس فاصله‌ای اندازه‌گیری شده است. در انتها جهت نشان دادن هم‌پوشانی داده‌های حاصل از منابع، تحلیل نهایی انجام گرفته است. پس از تجزیه و تحلیل کیفی، ۱۰ شاخص شناسایی گردید. در تجزیه و تحلیل کمی هم فرضیه‌های تحقیق با استفاده از فرمول‌های آمار توصیفی و استنباطی و تحلیل کمی، آزمون شده و نتایج زیر حاصل گردیده است: در مورد پیشران‌ها، با استفاده از تجزیه و تحلیل کیفی تعداد ۱۰ شاخص، مورد قضاوت قرار گرفت و با توجه به تحلیل استنباطی آزمون کای - دو و با در نظر گرفتن مقدار بحرانی و مقدار آماره آزمون به دست آمده، وجود رابطه بین شاخص‌های مطرح‌شده در مؤلفه پیشران و عملیات روانی در آجا ثابت گردید.

کلیدواژه‌ها: پیشران، عملیات روانی، ارتش جمهوری اسلامی ایران، آینده‌پژوهی، سازمان‌های نظامی

۱. دانشیار گروه آینده‌پژوهی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران
e.ejabi@casu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد مدیریت دفاعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)
karimimohsen614@gmail.com

مقدمه

عملیات روانی به قبل از هبوط آدم و حوا در زمین برمی‌گردد در جایی به نام جنت که شیطان بر روی آدم عملیات روانی انجام داده و باعث هبوط آدم و حوا به زمین می‌گردد. بعد از آن در اولین درگیری فیزیکی در روی زمین؛ یعنی درگیری فرزندان آدم، پیش از آغاز اقدام و عملیات نظامی (تصمیم قایبل به قتل هابیل) عملیات روانی از سوی قایبل انجام شد تا هابیل را از مسیر خود جدا و منحرف کند؛ اما هنگامی که عملیات روانی مؤثر نیفتاد به قتل او اقدام کرد. این نخستین عملیات روانی در مقابله با آن در زمین و بین انسان بوده است و این روند در روی زمین به مراتب متعددی تکرار گردید تا جایی که عملیات روانی در جنگ‌های نظامی نیز کاربرد پیدا نمود و برای اولین بار در جنگ کیدئون با مادها استفاده گردید (برون، ۱۳۹۶، ص ۱)؛ ولی اولین بار در روزهای اول جنگ جهانی دوم این نوع عملیات شناخته شد (بهمنش، ۱۳۸۷، ص ۱۱۷) و سپس یگان‌هایی به صورت سازمان‌یافته تشکیل گردید.

با گذشت زمان و تکامل اجتماعی و ظهور منادیان نجات انسان‌ها و مذموم شناخته شدن خونریزی و خشونت، بشر به فکر یافتن راه‌های دیگری غیر از برخورد فیزیکی افتاد که به وسیله آن بتواند با استفاده از قدرت تفکر و ابزارهای در اختیار با هم نوع خود رابطه برقرار نموده و برای رسیدن به اهداف خود نسبت به تحمیل اراده و تحت تسلط قرار دادن دیگران اقدام نماید که این اقدام مستلزم شناخت طرف مقابل و پیش‌بینی آینده است.

از سوی دیگر، انسان همواره در طی تاریخ مشتاق بوده که بتواند آینده خود را پیش‌بینی کند تا شاید از این مجرا گامی مؤثر در ساخت آن بردارد. امروزه جهان بسیار پیچیده شده است و دانش نیز به طور گسترده‌ای پراکنده گردیده به گونه‌ای که بشر چاره‌ای جز این ندارد که برای تصمیم‌گیری موفقیت‌آمیز، دانش متخصصان و ذی‌نفعان حوزه‌های مختلف علوم را به کار بندد. آینده در زندگی انسان‌ها همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ چرا که گذشته با وجود اینکه نباید هرگز فراموش شود، از دست رفته محسوب می‌شود و حال نیز با پلک برهم زدن می‌گذرد و آنچه آرزوهای ما را به یقین پیوند می‌زند آینده است. آینده خواه‌ناخواه فرا خواهد رسید و با کمی دقت می‌توانیم شکوفه‌های آن را در همین لحظه مشاهده کنیم. پس چه بهتر که در ترسیم و شکل بخشیدن به آن خود را سهیم بدانیم (حیدری، ۱۳۹۳، ص ۷۰).

جهت ترسیم آینده می‌توان از روش‌ها فنون آینده‌پژوهی که مطرح‌ترین آن سناریوپردازی، تحلیل روندهای کمی، تحلیل روندهای کیفی، روش دلفی و شبیه‌سازی است استفاده نمود. از همین رو با توجه به موضوع و اهداف تحقیق، محقق حاضر سعی دارد با روش روندپژوهی، پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران در گذشته و حال را بررسی و در نهایت این روند را برای آینده بر پایه عدم قطعیت پیش‌بینی نماید.

از آنجایی که در هر جامعه‌ای، امنیت در صدر امور قرار گرفته؛ لذا توجه به آن که وظیفه اسلامی و عرفی نیروهای مسلح است و در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز درج گردیده است، در درجه اهمیت بالایی قرار دارد؛ بدین منظور می‌بایست قدرت نظامی که یکی از مؤلفه‌های اصلی قدرت ملی است را مورد توجه ویژه قرار داد. یکی از عملیات‌هایی که در بین نیروهای نظامی و غیرنظامی کاربرد دارد عملیات روانی است که کارایی آن در بعد نظامی در نبردها بیشتر ملموس می‌باشد و به‌کارگیری صحیح آن می‌تواند نتیجه جنگ را به نفع نیروهای خودی تغییر دهد و حتی از وقوع آن جلوگیری نماید؛ بنابراین اهمیت عملیات روانی بر کسی پوشیده نیست و به منظور ارتقاء عملکرد نیروهای نظامی در مقابله با آن می‌بایست نسبت به روند تحولات عملیات روانی تأمل بیشتری نمود تا ارتش جمهوری اسلامی به عنوان نیروی نظامی بتواند ماموریت خود را با موفقیت انجام دهد.

مرتبط با موضوع تحقیق و با توجه به پیشرفت علم و دانش، استفاده از فناوری‌های ارتباطی - اطلاعاتی جدید، سبب پیچیدگی عملیات روانی شده است؛ بنابراین درک مقابله با ساز و کارهای آن هوشیاری زیادی را می‌طلبد و ارتش جمهوری اسلامی ایران باید در مقابل تهدیدهای پیش رو آمادگی خود را حفظ نماید که در این راستا باید نخست ماهیت، ابعاد کلی، پیامدها و پیشران‌های عملیات روانی را با دقت بیشتر بررسی و شناسایی نماید تا بتواند از غافلگیری و صدمه-پذیری قابل پیشگیری جلوگیری به عمل آورد؛ لذا با توجه به تهدیدات بیان شده مسئله مهم محقق در این پژوهش عملیات روانی به عنوان یکی از گزینه‌های عملیات نظامی است که ارتش جمهوری اسلامی ایران برای رسیدن به اهداف خود به صورت مستمر به آن اندیشیده و برای پیشرفت در این زمینه بررسی می‌نماید. در این راستا محقق در نظر دارد به وسیله بهترین و مرتبط‌ترین روش آینده-پژوهی (با توجه به موضوع مقاله) که فرایند برنامه‌ریزی، جهت‌دهی و هماهنگی است نسبت به پیش‌بینی پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران، اقدامات لازم را به عمل آورد

و قبل از شروع هرگونه تهدید در زمینه عملیات روانی به سؤال ذیل پاسخ داد که:

پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران کدامند؟

۱. مبانی نظری:

آینده‌پژوهی:

از دیرباز، بشر همواره به دنبال راه‌کاری بوده است تا بتواند آینده را پیش‌بینی کند. کف‌بینی و ستاره‌خوانی از دیرینه‌ترین نمونه‌های این تلاش به‌شمار می‌روند (صفایی، ۱۳۹۶، ص ۵۹). در سال ۱۹۴۳، یک دانشمند علوم اجتماعی آلمانی به نام Ossip Flechteim اصطلاح «آینده‌شناسی» را ابداع کرد. آینده‌پژوهی قرار بود در کار خود سیستماتیک و علمی باشد و امکان پیش‌بینی‌های آموزش دیده در طیف وسیعی از جهت‌های ممکن را فراهم کند. فلشتیم در مقاله خود با عنوان «آموزش آینده» در سال ۱۹۴۵ مطالعه آینده را به عنوان یک رشته دانشگاهی توصیه کرد (Potts, 2018, p106).. مطالعه آینده مدرن (آینده‌پژوهی) در اواخر دهه ۱۹۵۰ و اوایل دهه ۱۹۶۰ با آثار افرادی مانند هرمان کان (۱۹۶۲) که "اندیشیدن به غیرقابل تصور" را بررسی کردند، آغاز شد. رویکرد کان بنیادی بود زیرا گفتمان را از کشف پنهان در آنچه هست به کاوش در آنچه که می‌تواند باشد سوق داد. آلترناتیوها یا سناریوها از دنیای داستان نویسان به سمت تحلیلگران سیاسی و کارشناسان اتاق فکر و در نهایت به استراتژی ملی حرکت کردند. در دهه ۱۹۶۰، با تلاش جیمز داتور، دوره‌های آینده‌پژوهی در ایالات متحده آمریکا و در نهایت در سراسر جهان شروع به تدریس کرد و با انتشار شوک آینده آلوین تافلر (۱۹۷۰) و بعداً موج سوم (۱۹۸۱)، تفکر آینده، اگر نگوییم آینده‌پژوهی، از محافل دانشگاهی به بحث عمومی منتقل شد. آینده به عنوان یک مفهوم فرا رسیده بود. با این حال، گفتمان‌های مربوط به آینده به‌جای اینکه موقتاً رهایی یا تودرتو در راه‌های شناخت فرهنگی خاص قرار گیرند، به‌جای اینکه به‌طور موقتی آزاد شوند یا در تودرتو باشند، بر فناوری متمرکز می‌مانند. با تشکیل انجمن جهانی آینده در آمریکا و موفقیت روش‌های سناریوی شل که سه آینده ممکن مختلف را فرض می‌کند، معاملات آتی به عنوان راهی برای کاهش ریسک و حرکت به سمت بهینه‌سازی وارد دنیای تجارت شد. در این رویکرد، آینده از طریق برون‌یابی کشف می‌شود. از طریق پیش‌بینی، می‌توان سود به دست آورد و مدیریت را بهینه کرد. آینده بخشی از اهلی شدن زمان شده بود. حتی با ظهور جنبش مدرن زیست محیطی، پیش‌بینی پایان زمین از مدل‌سازی علمی نشأت می‌گرفت. با این حال، دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ دوره‌ای نبودند که علم اجازه داشته باشد

بدون چالش سفر کند و بعد از آن تلاش‌های اخیر در مطالعات آینده به شرح ذیل متمرکز شده است: (۱) در مورد روش‌های تغییر درونی، شامل CLA (تحلیل لایه‌ای علی) که خود، مثلث آینده، آینده‌نگری روایی، و رویکرد انتگرال است.

(۲) آینده‌ها یا آینده‌های همه‌جانبه که گروه‌ها وارد آینده می‌شوند، آینده را از طریق نمایش‌ها، ویدیوها تجربه می‌کنند.

(۳) یادگیری اقدام مشارکتی: آینده توسط متخصصان برای شهروندان انجام نمی‌شود، بلکه توسط هم‌تایان برای هم و با یکدیگر انجام می‌شود (Inayatullah, 2019, P142).

اندیشیدن به آینده، از انتهای قرن نوزدهم تا نیمه دوم قرن بیستم از حالت آرمان‌گرایانه به صورت تلاش برای پیش‌بینی علمی تغییر وضعیت داد. (امیر، ۱۳۹۰، ص ۲۵) امروزه جهان بسیار پیچیده شده است و دانش نیز به طور گسترده‌ای پراکنده گردیده به گونه‌ای که بشر چاره‌ای جز این ندارد که برای تصمیم‌گیری موفقیت‌آمیز، دانش متخصصان و ذینفعان حوزه‌های مختلف علوم را به کار بندد. آینده در زندگی انسان‌ها همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ چرا که گذشته با وجود اینکه نباید هرگز فراموش شود، از دست رفته محسوب می‌شود و حال نیز با پلک برهم زدنی می‌گذرد و آنچه آرزوهای ما را به یقین پیوند می‌زند آینده است. آینده خواه‌ناخواه فرا خواهد رسید و با کمی دقت می‌توانیم شکوفه‌های آن را در همین لحظه مشاهده کنیم. پس چه بهتر که در ترسیم و شکل بخشیدن به آن خود را سهیم بدانیم. (خزایی و محمودزاده، ۱۳۹۲، ص ۷۰)

آینده‌پژوهی رویکردی تلفیقی نسبت به جهان است. آینده‌پژوه به رشته‌های مختلفی گریز می‌زند تا بتواند از مجموعه مطالعات میان‌رشته‌ای خود، به ایده‌های بدیع و کارآمدتر دست پیدا کند. هدف آینده‌پژوه این است که از خلال یک بافت پژوهشی پیش‌رو به دیدگاهی اجمالی برسد. (صفایی، ۱۳۹۶، ص ۵۸)

محور اصلی آینده‌پژوهی پرداختن به آینده پرابهام و تلاش در راستای ساخت آن است. آینده-پژوهی به عنوان دانشی فرارشته‌ای، برای نیل به این هدف خطیر همچون سایر علوم، نیازمند ابزار و ادواتی خاص است. این دانش نو، روش‌های خود را از سایر علوم با قدمت بیشتر که یقیناً مراحل رشد و بالندگی خود را به خوبی سپری کرده اند، به عاریه گرفته و متناسب با نیاز خود بازآفرینی کرده است. (حیدری، ۱۳۹۲، ص ۳۵)

در سال ۱۳۱۳، پس از جنگ جهانی دوم و به دنبال تجزیه و تحلیل فناوری‌های مورد استفاده در آلمان و ژاپن، آینده‌پژوهی به دلیل یک ضرورت نظامی در موسسه‌ای به نام راند در آمریکا مطرح و نخستین فعالیت آینده‌پژوهی در قالب یک تحلیل علمی، در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ توسط گروهی از محققان به سرپرستی آگبرن، در زمینه جامعه‌شناسی در آمریکا انجام شد (بخشنامه و جهانیان، ۱۳۹۷، ص ۶۶) و در آینده‌ی نزدیک، ممکن است شاهد تحولات مهمی همچون استفاده‌ی گسترده از انرژی ارزان خورشید رایانه‌های قابل پوشیدن یا مصرف داروی هدفمند باشیم.

پرسش کلیدی آن است که چگونه انبوه داده یا سردرگمی و ابهام موجود را به تصمیم‌گیری تبدیل کنیم. ما برای هر چیزی به جز آنچه که در واقع باید برای رسیدن به موفقیت در درازمدت بر روی آن برنامه‌ریزی کنیم، برنامه‌ای داریم. ما دارای طرح‌ها و برنامه‌های کسب و کار و بازار و نقش و کارکرد هستیم و زمان و انرژی زیادی را صرف این فرایندها می‌کنیم. ما آنها را با قدرت و قاطعیت تجزیه و تحلیل می‌کنیم. اما در بلندمدت، این طرح‌ها توانمندی‌های بنیادین موردنیاز آینده ما جهت بازتاب تغییرات جهان اطرافمان نیستند. ما باید از تغییر پیش‌افزیم و آن را هدایت کنیم و منفعل بودن را کنار بگذاریم. این تغییرات شگرف که نشان‌دهنده آینده‌ای متفاوت در پیشروی بشر است، نشان از حرکت به سوی آینده‌ای جهانی شده دارد. آینده‌پژوهان بر این باور هستند که جهانی‌شدن پدیده‌ای است که به طور روزافزون در حال سایه گستردن بر ابعاد گوناگون جوامع بشری است. جهانی‌شدن به زودی تمامی انسان‌ها را در برمی‌گیرد و سبب خلق تقاضاهای فزاینده‌ای برای ملت‌ها می‌شود. این کتابچه در پی آن است که با معرفی دانش آینده‌پژوهی به عنوان ابزاری برای برپایی هوشمندانه آینده، بسترهای لازم برای اجرای فعالیت‌های آینده‌پژوهی را فراهم سازد. (پدرام و جلالی‌وند، ۱۴۰۰، ص ۱۸)

آینده‌پژوهان هدف آینده‌پژوهی را به سه دسته:

- حدس حالات ممکن آینده
- ارزیابی آینده محتمل
- و انتخاب آینده مطلوب

تقسیم می‌کنند. اکثر روش‌های آینده‌پژوهی فقط بر یک یا دو دسته از این اهداف استوارند؛ بنابراین، مطالعه طیف کامل آینده‌پژوهی مستلزم بهره‌گیری از روش‌هایی متعددی است.

آینده‌پژوهی را می‌توان متشکل از پنج مرحله دانست. البته، اغلب پروژه‌های آینده‌پژوهی فقط

روی یک یا دو مرحله تمرکز می‌کنند و سایر مراحل را به پروژه‌های بعدی اختصاص می‌دهند. این مراحل پنج‌گانه عبارت‌اند از:

۱. شناسایی و نظارت بر تغییرات

۲. نقد و تحلیل تغییرات

۳. حدس حالات جایگزین

۴. تجسم حالت مطلوب

۵. برنامه ریزی و پیاده سازی اقدامات اندیشیده شده در راستای تحقق حالت مطلوب

(صفایی، ۱۳۹۶، ص ۶۰)

روند عملیات روانی:

اولین عملیات روانی در مورد بشر " عملیات روانی شیطان علیه آدم" است. این جریان پیش از هبوط به زمین و در آنجا که نام جنت^۱ را داشت روی داد. شیطان آدم را تنها با عملیات روانی از آن جنت بیرون کرد نه با عملیات فیزیکی. بر این اساس می‌توان ادعا کرد که پیشینه عملیات روانی به قدمت آفرینش بشر است و پس از آن در روی زمین اولین درگیری؛ یعنی درگیری فرزندان آدم، پیش از آغاز اقدام و عملیات نظامی (تصمیم قابیل به قتل هابیل) عملیات روانی از سوی قابیل انجام شد تا هابیل را از مسیر خود جدا و منحرف کند اما هنگامی که عملیات روانی مؤثر نیفتاد به قتل او اقدام کرد. (موسوی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۶)

در ۱۲۵۴ سال قبل از میلاد جنگ کیدئون با مادها بر خلاف رسوم نظامی زمان خود که هر دسته صد نفره یک مشعل داشتند، به هر یک از سپاهیان مشعلی داد و این توهم را در ذهن دشمن ایجاد کرد که تعداد افرادش، صد برابر میزان واقعی است. در نتیجه توانست بدون هیچ درگیری به پیروزی دست یابد. (عراقی و عراقی، ۱۳۹۹، ص ۹۰)

عملیات روانی در صدر اسلام ابتدا از سوی دشمنان پیامبر (ﷺ) و قرآن در ابعاد گوناگون و متنوعی به ویژه در طول سیزده سال حضور آن حضرت در مکه و در پوشش تهاجمی همه جانبه و گسترده برای نفی دعوت پیامبر اسلام و خاموش کردن ندای حق‌طلبی و عدالت‌خواهی او به کار گرفته شد که در قرآن از آن با عناوینی چون کید و مکر و ... یاد شده است. (مرادی و دوستان،

^۱ درخت‌زار انبوه به گونه‌ای که نور خورشید به زحمت دیده شود.

(۱۳۹۵، ص ۱۴۹)

در زمان اسلام پیامبر گرامی نیز به بهره‌گیری از ابزار و شیوه‌های جنگ روانی با هدف هدایت انسان‌ها به سوی سعادت و برتری در جنگ پرداخت. (مرادی و دوستان، ۱۳۹۵، ص ۱۵۳)

اعتقاد بر این است که مورخ و تحلیل‌گر نظامی بریتانیا، فولر، اولین کسی است که اصطلاح جنگ روانی را در سال ۱۹۲۰ به کار برد، هرچند که اقدامات نهفته در دل این اصطلاح، سابقه‌ای باستانی دارند. (قیصری و قربی، ۱۳۹۱، ص ۱۳۱)

واژه جنگ روانی در آمریکا، پس از انتشار کتاب جنگ روانی نوشته فاراگو در سال ۱۹۴۲ گسترش یافت. در پایان جنگ دوم جهانی این اصطلاح در دیکشنری و بستر وارد شد و بخشی از عبارت پردازی‌های سیاسی و نظامی آن زمان را تشکیل داد. (حاتمی و دوستان، ۱۳۹۲، ص ۴۴)

واژه «عملیات روانی» نیز در اوایل ۱۹۴۵ آن توسط کاپیتان «ام. زاجاریاس» در طرح عملیاتی متناسب به تشدید محاصره ژاپن توسط نیروهای دریایی آمریکا به کار گرفته شد. این واژه بار دیگر در سال ۱۹۵۱ استفاده شد، یعنی زمانی که دولت ترومن یک کمیته راهبردی بین‌سازمانی را دوباره نام‌گذاری کرد و آن را «کمیته هماهنگی عملیات روانی» نامید. (مرادی و دوستان، ۱۳۹۵، ص ۱۵۴)

در طی جنگ جهانی دوم، اصطلاح جنگ روانی، به‌طور گسترده‌ای برای توصیف سازمان و به‌خصوص فعالیت افرادی به کار برده شد که در خدمت ارتش بودند و یا از آن پشتیبانی می‌کردند و روند بهره‌گیری از عملیات روانی در جنگ دوم جهانی، جنگ سرد و غیره مورد بهره‌برداری قرار گرفت. (قیصری و قربی، ۱۳۹۱، ص ۱۳۱) بعد از گذشت مدتی از این پیشرفت و تجربه استفاده از این فن در جنگ جهانی اول و دوم، واژه عملیات روانی جایگزین واژه جنگ روانی گشت و به نظر میرسد جایگزینی این واژه به دلیل داشتن بار مثبت روانی و دارا بودن سطح گسترده‌تر از واژه‌ی جنگ روانی بوده باشد. (ایزدی و خلفی، ۱۳۹۰، ص ۶۹)

در سال ۱۹۵۰ و در پی تصویب پروژه نبرد بزرگ حقیقت، لزوم هماهنگ کردن سازمان‌های درگیر تبلیغات خارجی و فعالیتهای آنها با یکدیگر احساس شد. بر این اساس، ستاد استراتژی روانی به منظور هماهنگ کردن تمام برنامه‌های تبلیغات خارجی در قالب استراتژی روانی واحد تشکیل شد. در واقع، برای اولین بار، این فکر به وجود آمد که می‌توان در کنار استراتژی نظامی، استراتژی اقتصادی و مانند اینها، استراتژی روانی هم داشت و صرف نظر از نوع استراتژی نظامی یا سیاسی هر

کشور، تمام اقدامات روانی - تبلیغاتی را در خط مشی مجرای هدایت کرد. (برون، ۱۳۹۶، ص ۴) دانشگاه واشنگتن نیز به هنگام عملیات ویتنام برای اولین بار با دعوت پرفسور هینزبرگ، روانشناس یهودی الاصل آلمانی عملیات روانی را به صورت دانشگاهی مورد مطالعه و بررسی قرار دارد (روشنی، ۱۳۹۷، ص ۱۲۴) و در جنگ‌های اخیر (مانند جنگ ۳۳ روزه لبنان، واحد عملیات روانی رژیم صهیونیستی نیز بیش از ۴۰ نوع اعلامیه رنگی، سیاه و سفید به تعداد ۱۷۰ میلیون برگ تهیه و طراحی و طی ۳۳ روز جنگ، از طریق زمین، هوا و دریا بر روی مردم لبنان پرتاب کرد (حاتمی و دوستان، ۱۳۹۲، ص ۱۶)) عملیات روانی با روش‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفت.

تحولات جنگ روانی باعث تحول مفهوم آن گردید و امروزه جنگ روانی در کلی‌ترین معنای آن به عنوان یکی از چهار عنصر اصلی قدرت تعریف می‌شود که در دوران جنگ و صلح برای ارائه حداکثر پشتیبانی از سیاست‌ها به منظور افزایش احتمال پیروزی و نتایج مطلوب آن، و کاهش امکان شکست به کار گرفته می‌شود. (مصطفوی و دوستان، ۱۳۹۱، ص ۲۹)

۲. روش پژوهش

نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق از نوع تحلیل روند (روندپژوهی) بود و با توجه به بهره بردن از روش‌های کیفی و کمی به صورت توأماً رویکرد تحقیق آمیخته انتخاب شد و روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی (پرسش‌نامه) و کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و مدارک و بررسی پیشینه‌ها) بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کیفی شامل مراحل دسته‌بندی، پردازش و قضاوت تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کمی از طریق طراحی و ارسال و جمع‌آوری یک پرسش‌نامه با تعدادی سؤال بسته و استفاده از آمار توصیفی (محاسبه میانگین، واریانس، ضریب تغییرات و ...) و آمار استنباطی انجام شده است. سؤالات بسته با استفاده از طیف لیکرت و مقیاس فاصله‌ای اندازه‌گیری شده است. در انتها جهت نشان دادن هم‌پوشانی داده‌های حاصل از منابع، تحلیل نهایی انجام گرفته است. جامعه آماری شامل، افسران صاحب‌نظر در حوزه عملیات روانی و آینده‌پژوهی با سابقه خدمت ۲۵ سال به بالا و دارای مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد و به بالا و همچنین دارای مشاغل سرهنگی و به بالا در حوزه عملیات روانی و تجربه کاری بیش از ۵ سال در حوزه عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران که ۵۰ نفر برآورد می‌گردد. با استفاده از جدول مورگان و استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه ۳۲ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری طبقاتی تصادفی از

جامعه آماری انتخاب شد. روایی و پایایی ابزار موردبررسی قرار گرفت و برای پایایی پرسشنامه از ضریب الفای کرونباخ استفاده گردید، آلفای کرونباخ محاسبه شده برای کل پرسشنامه (۰/۸۷) حاکی از پایایی بالای این ابزار می‌باشد.

۳. یافته‌های پژوهش

به منظور شناسایی ویژگی‌های فردی اعضای جامعه نمونه تعداد ۵ سؤال در خصوص سابقه خدمتی، میزان تحصیلات و مشاغل خدمتی طرح گردیده که نتایج به شرح زیر می‌باشد. پاسخ‌های پرسش شوندگان به این سوالات، به طور خلاصه در جداول ذیل مشخص شده است:

جدول میزان سنوات خدمتی کارکنان جامعه نمونه

سنوات خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۲۵ سال	۰	٪۰
۲۵ تا ۲۷ سال	۱۵	٪۴۷
۲۸ تا ۲۹ سال	۱۰	٪۳۱
۳۰ سال و به بالا	۷	٪۲۲
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول میزان تحصیلات کارکنان جامعه نمونه

میزان تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی
پایین‌تر از کارشناسی ارشد	۰	٪۰
کارشناسی ارشد	۲۸	٪۸۷
بالتر از کارشناسی ارشد	۴	٪۱۳
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول جایگاه خدمتی کارکنان جامعه نمونه

جایگاه خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی
--------------	---------	--------------

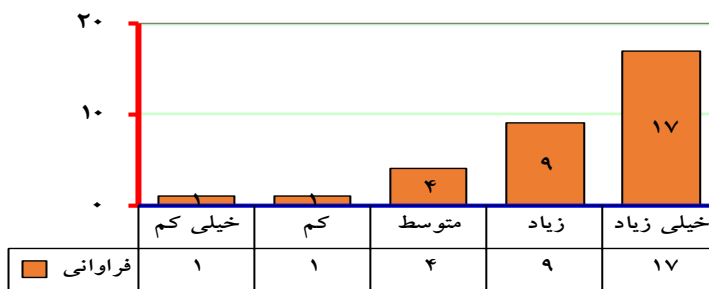
سرهنک‌دومی	۰	٪۰
سرهنکی	۲۲	٪۶۹
سرهنکی به بالا	۱۰	٪۳۱
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی کارکنان جامعه نمونه

میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی	فراوانی	درصد فراوانی
پنج سال	۸	٪۲۵
شش تا ده سال	۱۹	٪۵۹
ده سال و به بالا	۵	٪۱۶
جمع	۳۲	٪۱۰۰

تجزیه و تحلیل توصیفی

در خصوص اینکه بین مؤلفه پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش رابطه معناداری وجود دارد، مراتب طی ۱۰ شاخص از جامعه نمونه نظرخواهی گردید و به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده نتایج پاسخ‌های پژوهش‌خوانندگان به سؤالات مطرح شده از طریق جدول و نمودار، به شرح زیر ارائه می‌گردد.

جدول توزیع فراوانی مربوط به کل پرسش‌ها

اولویت	ضریب پراکندگی	واریانس	میانگین	میزان رابطه شاخص با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران					شاخص‌ها	مؤلفه	ابعاد
				پایین کم	پایین	متوسط	زیاد	پایین زیاد			
۳	۰,۲۳۱ ۰	۱,۰۱	۴,۳ ۴	۱	۱	۳	۸	۱۹	هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی	فرماندهی و مدیریت	پیشران
۶	۰,۲۵۲ ۰	۱,۰۸	۴,۱ ۳	۱	۱	۶	۹	۱۵	راهبردهای عملیات روانی		
۸	۰,۲۷۹ ۲	۱,۲۹	۴,۰۶	۲	۱	۴	۱۱	۱۴	سیاست‌ها		
۱	۰,۱۸۰ ۴	۰,۶۴	۴,۴ ۴	۰	۱	۳	۹	۱۹	فرماندهی نایب امام‌زمان (عج) بر نیروهای مسلح		
۹	۰,۲۹۹ ۴	۱,۴۸	۴,۰۶	۲	۲	۴	۸	۱۶	ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی	امنیتی / نظامی	
۷	۰,۲۵۳ ۶	۱,۱۶	۴,۲ ۵	۱	۲	۳	۸	۱۸	تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی		
۲	۰,۲۲۱ ۳	۰,۸۵	۴,۱۶	۰	۲	۵	۱۱	۱۴	تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها		
۵	۰,۲۴۶ ۴	۱,۱۰	۴,۲ ۵	۱	۲	۲	۱۰	۱۷	فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی	فناوری / اجتماعی	
۴	۰,۲۴۵ ۹	۱,۰۶	۴,۱۹	۱	۱	۵	۹	۱۶	تعامل و هماهنگی در بین سازمان‌های موازی		
۷	۰,۲۵۳ ۶	۱,۱۶	۴,۲ ۵	۲	۰	۳	۱۰	۱۷	محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی		
-	۰,۲۴۸ ۴	۱,۱۰	۴,۲۱	۱	۱	۴	۹	۱۷	میانگین		

نمودار توزیع فراوانی مربوط به کل پرسش‌ها

توصیف و تفسیر جدول و نمودار:

با توجه به جدول و نمودار فوق، نتایج حاصل مبین این مطلب است که از تعداد ۳۲ نفر پژوهش‌خوانندگان (جامعه نمونه) به طور میانگین تعداد ۱۷ نفر (۵۳٪) گزینه خیلی زیاد، تعداد ۹ نفر (۲۸٪) گزینه زیاد، تعداد ۴ نفر (۱۳٪) گزینه متوسط، تعداد ۱ نفر (۳٪) گزینه خیلی و تعداد ۱ نفر (۳٪) گزینه خیلی کم را انتخاب نموده‌اند.

بنابراین، نتایج حاصل بیانگر این واقعیت است که ۸۱٪ افراد جامعه نمونه معتقدند که بین شاخص‌های تعیین‌شده و عملیات روانی در ارتش به میزان زیاد به بالا ارتباط وجود دارد.

تجزیه و تحلیل استنباطی:

ماحصل نظرخواهی در خصوص این سؤال طی ۱۰ سؤال از جامعه نمونه مطرح گردید که به منظور تجزیه و تحلیل و مشخص ساختن اطلاعات به دست آمده، میانگین پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به سؤالات مطرح‌شده در سؤال یکم از طریق جدول و نمودار، ترتیب آزمون مرتبط با آن‌ها به شرح زیر انجام گردیده است:

در سطح تحلیلی و استنباطی، سؤال بالا از طریق آزمون کای - دو مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است؛ بنابراین می‌توان جهت آزمون فرض آماری، مراحل چهارگانه ذیل را تدوین کرد.

گام اول: تدوین فرضیه‌ها

فرضیه صفر یا H_0 : به نظر می‌رسد شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران ندارد.

فرضیه یک یا H_1 : به نظر می‌رسد شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران دارد.

گام دوم: آماره آزمون

در این پژوهش جهت بررسی تصادفی نبودن پاسخ‌های نمونه آماری فرضیه‌های تحقیق از آزمون کای - مربع (آزمون خی دو) استفاده شده است.

ضریب توافقی	آماره آزمون کای مربع	میزان اهمیت					سؤا ل	مؤلفه
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
0.72 82	36.1 3	۱	۱	۳	۸	۱۹	۱	پیشرا ن
0.63 61	21.7 5	۱	۱	۶	۹	۱ ۵	۲	
0.62 78	20.8 1	۲	۱	۴	۱۱	۱۴	۳	
0.73 95	38.6 3	۰	۱	۳	۹	۱۹	۴	
0.63 61	21.7 5	۲	۲	۴	۸	۱۶	۵	
0.70 04	30.8 1	۱	۲	۳	۸	۱ ۸	۶	
0.63 88	22.0 6	۰	۲	۵	۱۱	۱۴	۷	
0.69 67	30.1 9	۱	۲	۲	۱۰	۱ ۷	۸	
0.66 13	24.8 8	۱	۱	۵	۹	۱۶	۹	
0.70 04	30.8 1	۲	۰	۳	۱۰	۱ ۷	۱۰	
0.67 49	26.7 6	۱	۱	۴	۹	۱ ۷	میانگین	

جدول محاسبه آماره آزمون

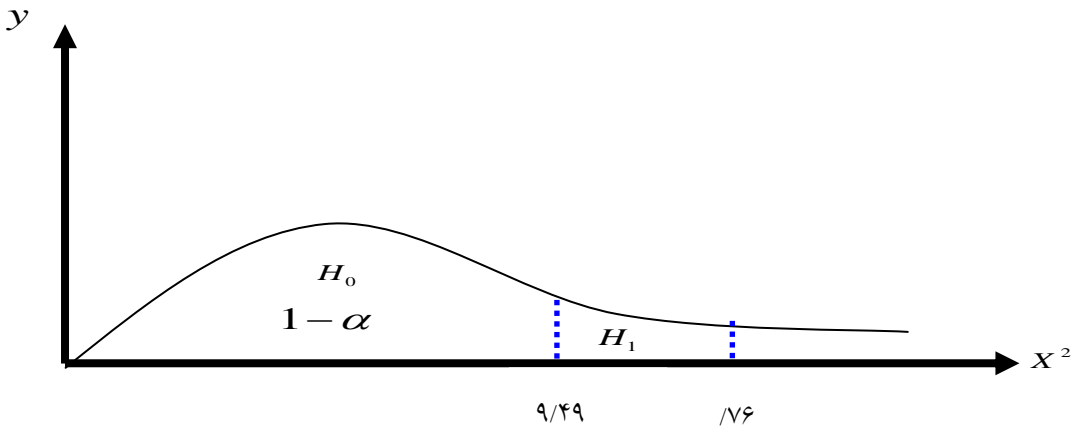
فراوانی مورد انتظار:

$$f_{e_{ij}} = \frac{\sum f_{o_{ij}}}{n} = \frac{32}{5} \Rightarrow f_{e_{ij}} = 6.4$$

$$\chi^2 = \sum \frac{(F_{o_i} - F_{e_i})^2}{F_{e_i}} = 26.76$$

گام سوم: مقدار بحرانی

$$df = r - 1 = 4 \quad \alpha = 0/05$$

گام چهارم: تصمیم‌گیری

با توجه به مقدار بحرانی و مقدار آماره آزمون به دست آمده در بالا، از آنجاکه آماره آزمون با درجه آزادی ۴ و سطح خطای ۰/۰۵، در ناحیه H_1 قرار می‌گیرد و از مقدار بحرانی جدول بزرگ‌تر است، بنابراین فرضیه صفر رد و فرضیه ادعا تأیید می‌گردد، بنابراین شاخص‌های تعیین شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران دارد.

چون χ^2 نشان‌دهنده آن است که بین دو صفت متغیر ارتباط وجود دارد، برای محاسبه شدت آن (ضریب توافقی) از فرمول زیر استفاده می‌شود:

$$C = \sqrt{\chi^2 / (\chi^2 + n)} = \sqrt{26.76 / (26.76 + 32)} = 0.6749$$

یعنی شدت ضریب همبستگی (ضریب توافقی) بین شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران به میزان ۶۷/۴۹٪ بوده است. بنابراین این دو متغیر از یکدیگر مستقل نبوده و باهم ارتباط دارند.

تجزیه و تحلیل آمیخته: تعیین رابطه شاخص‌های تعیین‌شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی

با توجه به تجزیه و تحلیل و مقایسه نتایج مطالعه اسناد و مدارک (کیفی) و نیز تجزیه و تحلیل آماری نتایج حاصله از برگه‌های پرسش‌نامه (کمی) در خصوص رابطه شاخص‌های تعیین‌شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی که تحلیل نهایی آن به شرح زیر می‌باشد:

فرماندهی نایب امام‌زمان (عج) بر نیروهای مسلح با ضریب پراکندگی ۰,۱۸۰۴ در اولویت اول، تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها با ضریب پراکندگی ۰,۲۲۳۱ در اولویت دوم، هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی با ضریب پراکندگی ۰,۲۳۱۰ در اولویت سوم، تعامل و هماهنگی در بین سازمان‌های موازی یگانی با ضریب پراکندگی ۰,۲۴۵۹ در اولویت چهارم، فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی با ضریب پراکندگی ۰,۲۴۶۴ در اولویت پنجم، راهبردهای عملیات روانی با ضریب پراکندگی ۰,۲۵۲۰ در اولویت ششم، محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی و تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی با ضریب پراکندگی ۰,۲۵۳۶ در اولویت هفتم، سیاست‌ها با ضریب پراکندگی ۰,۲۷۹۲ در اولویت هشتم و ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی با ضریب پراکندگی ۰,۲۴۹۲ در اولویت نهم قرار گرفتند. و در نهایت شاخص‌های تعیین‌شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی با آماره آزمون (۲۶/۷۶) مورد تایید قرار گرفت.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

با توجه به تحلیل انجام‌گرفته در رابطه باهدف تحقیق، تبیین پیشران‌های مؤثر در عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران، موارد زیر در خصوص مؤلفه پیشران، موردتوجه قرار می‌گیرند:

✓ فرماندهی نایب امام‌زمان (عج) بر نیروهای مسلح مؤثرترین مؤلفه پیشران عملیات روانی می‌باشد.

✓ تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها تأثیر مستقیم بر مؤلفه پیشران عملیات روانی دارد.

- ✓ هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی رابطه مستقیم با پیشران عملیات روانی دارد.
- ✓ تعامل و هماهنگی در بین سازمان‌های موازی یکی از عوامل پیشران عملیات روانی می‌باشد.
- ✓ فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی یکی از مولفه‌های مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی می‌باشد.
- ✓ راهبردهای عملیات روانی بر پیشران‌های عملیات روانی مؤثر است.
- ✓ محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی در بین افراد جامعه نیز از شاخص‌های مؤثر در آینده-پژوهی عملیات روانی می‌باشد.
- ✓ تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی می‌تواند از عوامل بر مؤلفه پیشران عملیات روانی باشد.
- ✓ سیاست‌ها از جمله عوامل مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی می‌باشد.
- ✓ ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی می‌تواند بر پیشران‌های عملیات روانی مؤثر باشد.

نتیجه نهایی: با توجه به مقدار بحرانی (۹/۴۹) و مقدار آماره آزمون (۲۶/۷۶) به دست آمده در فصل چهارم، از آنجاکه آماره آزمون با درجه آزادی ۴ و سطح خطای ۰/۰۵، در ناحیه H_1 قرار گرفت و از مقدار بحرانی جدول بزرگ‌تر است، بنابراین بین مؤلفه پیشران و شاخص‌های تعیین شده ارتباط وجود دارد. شدت این ارتباط یعنی ضریب توافقی بین مؤلفه پیشران و شاخص‌های تعیین شده به میزان ۶۷/۴۱٪ است.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- امیر، آرمین (۱۳۹۰)، روش‌های تحقیق در آینده‌پژوهی، پیام پژوهش، ۹ (۱۰۲).
- ایزدی طامه، احمد و خلفی، حسن (۱۳۹۰)، شناسایی و تعیین شیوه‌ها و روش‌های عملیات روانی رژیم صهیونیستی علیه حزب الله در جنگ ۳۳ روزه، فصلنامه روانشناسی نظامی، ۲ (۸).
- بخشنده، آرزو و جهانیان، رمضان (۱۳۹۷)، آینده‌پژوهی، نشریه مطالعات کاربردی در علوم مدیریت و توسعه، ۳ (۱۱).
- برون، مهرداد، ۱۳۹۶، عملیات روانی در جنگ‌های نوین حال و آینده، هفتمین همایش سراسری پدافند جنگ‌های نوین، تهران، <https://civilica.com/doc/762097>.
- بهمنش، مرتضی. (۱۳۸۷). کاربرد عملیات روانی در پشتیبانی از عملیات تاکتیکی. علوم و فنون نظامی، ۵ (۱۲).
- پدرام، عبدالرحیم و جلالی‌وند، عباس (۱۴۰۰)، مقدمه‌ای بر آینده‌پژوهی (جلد یکم آشنایی با آینده‌پژوهی)، تهران، انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- شیر بیگی، محمد، حاتمی، حمید رضا، مرادی، حجت اله، باصری، احمد، و حبیبی، محمد باقر. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای تطبیقی «اعلامیه‌های عملیات روانی» توزیع‌شده در جنگ‌های افغانستان، عراق و لبنان. روانشناسی نظامی، ۴ (۱۶).
- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۹۳)، آینده‌پژوهی، تهران، نشریه کتاب ماه.
- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۹۲)، مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی، تهران، نشریه کتاب ماه.
- جمشیدی راد، جعفر، و شکری، علی. (۱۳۹۴). آینده‌پژوهی در تحلیل عملیات روانی. کنفرانس ملی آینده‌پژوهی، علوم انسانی و توسعه. SID <https://sid.ir/paper/823488/fa>
- خزایی، سعید و محمود زاده، امی (۱۳۹۲)، آینده‌پژوهی، اصفهان، نشر علم‌آفرین.
- رضائی، اشکان و معتمدی، مهران (۱۳۹۹)، حجاب، امنیت روانی و جسمی زنان در ایران باستان و صدر اسلام، اولین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم اجتماعی و علوم انسانی، <https://civilica.com/doc/1171285>

- روشنی، رضا. (۱۳۹۷). چشم انداز و اولویت‌های راهبردی ج.ا.ایران برای مقابله با عملیات روانی دشمن. مطالعات دفاعی استراتژیک، ۱۶(۷۱).
- صفایی، منیژه (۱۳۹۶)، آینده‌پژوهی، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی، ۳(۲۱۱).
- عراقی، عبدالله و عراقی، مصطفی (۱۳۹۹)، عملیات روانی در جنگ‌های آینده، تهران، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- قیصری، نوراله و قربی، سید محمد جواد (۱۳۹۱)، بررسی ابعاد نرم افزاری قدرت و پدیده عملیات روانی، ماهنامه مهندسی فرهنگی، ۶۵ (۶۶).
- مرادی، علی و طیبی جلی، مرتضی و حیدری، محمدعلی (۱۳۹۵)، بررسی واکاوی فقهی و حقوقی عملیات روانی، پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۲(۴۴).
- مصطفوی، سید محمدرضا و دوستان (۱۳۹۱)، کلیات و مفاهیم جنگ روانی، تهران، انتشارات سیب سبز.
- موسوی، سیدعبدالرحیم، و کامکار، مهدی. (۱۳۹۰). بررسی مزیت‌های عملیات روانی در نیروهای مسلح ج. ا. ا. مطالعات دفاعی استراتژیک، - (۴۴) SID.
<https://sid.ir/paper/485149/fa>

ب. منابع انگلیسی

- Potts, J. (2018). Futurism, futurology, future shock, climate change Visions of the future from 1909 to the present. PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies.
- Inayatullah, S. (2019). Futurology. In Critical Terms in Futures Studies (pp. 139-143). Palgrave Macmillan, Cham.